

PREDGOVOR

Ove godine navršavaju se točno 104 godine otkad je Gjuro Szabo objavio prvi leksikonski prikaz hrvatskih utvrda *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, Matica hrvatska, 1920). Otad su objavljene stotine knjiga i radova o srednjovjekovnoj i novovjekovnoj obrambenoj arhitekturi Hrvatske, u kojima su prikazane mnoge utvrde koje nisu bile poznate Szabi i njegovim suvremenici. Kako bi se ponovno na jednom mjestu obuhvatile sve dosadašnje spoznaje o toj vrijednoj hrvatskoj kulturnoj baštini, u Leksikografskom zavodu Miroslav Krleža sazrela je ideja o izradbi novoga sintetskoga djela o obrambenom graditeljstvu srednjega i ranoga novoga vijeka Hrvatske.

U *Leksikon utvrda Hrvatske – srednji i rani novi vijek* ugrađene su spoznaje prijašnjih autora koji su se bavili srednjovjekovnom i novovjekovnom fortifikacijskom arhitekturom te se donose najnovija istraživanja pojedinih utvrda. Leksikon sadržava 1075 članaka o hrvatskim utverdama izgrađenim između početka srednjega vijeka i završetka ranoga novoga vijeka, odnosno o utverdama nastalim u razdoblju koje se okvirno može omeđiti propašću Zapadnoga Rimskoga Carstva 476. i potpisivanjem Žitvanskoga mira 1606., kojim je okončan Dugi rat (1593–1606) između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva.

Kako su utvrde živi organizmi, od kojih su neke još uvijek u funkciji (muzejskoj, turističkoj, rezidencijalnoj), pri njihovoj obradbi nije se strogo držalo zadanoga vremenskoga okvira, jer su pokoje od njih, primjerice Klis ili Sinj u Dalmaciji, započele svoj život još kao prapovijesne gradine znatno prije 476., a druge su ga nastavile poslije 1606. kao raskošno uređene rezidencije hrvatskih velikaša, poput Trakošćana, Velikoga Tabora, Slavetića, Ozlja ili Staroga grada u Varaždinu u središnjoj Hrvatskoj.

Iako su tijekom izradbe *Leksikona* tekstovi redovito ažurirani rezultatima recentnih povijesnih i(li) arheoloških istraživanja, što je rezultiralo unosom nekoliko desetaka novih članaka u izvorni abecedarij, početkom rada na prijelomu *Leksikona* u siječnju 2024. abecedarij je zaključen.

Leksikon je koncipiran u trima osnovnim dijelovima. Njegov su nosivi dio članci o utverdama koji se nižu abecednim redom od **Adžamovci – Gradina** do **Žumberak – Stari grad**. Pojmovnik donosi članke, također abecedno – od **babica** do **zidina**, s izborom osnovnih pojmova iz fortifikacijskoga graditeljstva srednjega i novoga vijeka, s pripadajućim ilustracijama radi boljega razumijevanja određenih pojmova. *Leksikon* završava Kazalom osobnih imena u abecednom slijedu, s nazivima utvrda u kojima se članovi pojedinih obitelji spominju kao njihovih vlasnici, što umnogome olakšava pretraživanje i snalaženje u obimnoj leksikonskoj građi.

Koncepcijski je svaki članak zamišljen u četirima dijelovima. U prvome dijelu dane su tipološka klasifikacija utvrde te njezina lokacija prema najbližem većem ili većim naseljima. U drugome dijelu prikazana je povijest utvrde, u trećem dijelu dan je opis utvrde ili prikaz njezinih ruševina, a četvrti dio sadržava popis literature.

U literaturi su navedeni samo temeljni naslovi, ne i cjelovita bibliografija koja se odnosi na temu članka. Navode se arhivski izvori [Rukopisna ostavština Većeslava Henneberga, Uprava

za zaštitu kulturne baštine, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske], knjige [H. Kekez, K. Regan, *Zrin – srednjovjekovno sjelo Babonica i Zrinskih*, Zagreb 2020], poglavlja u knjigama ili zbornicima radova [B. Gusić, Naseljenje Like do Turaka, u: *Lika u prošlosti i sadašnjosti* (zbornik radova), Karlovac 1973], magistarski ili doktorski radovi [T. Tkalčec, *Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj* (magistarski rad), Zagreb 2004], katalozi izložba [V. Žugaj, *Srednjovjekovne utvrde na novogradiškom području* (katalog izložbe), Nova Gradiška 1984] te članci objavljeni u časopisima [S. Zlatović, Topografske crte o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, 1(1895) 3] ili novinama [Ž. Švigir, Važnija cesta nego baština, *Večernji list*, 42(1998), 17. X].

Uredništvo je nastojalo pribaviti sveobuhvatne podatke o svakoj utvrđi, no to nije bilo uvijek moguće zbog nedostatka izvora ili ostataka na terenu. Članci nisu potpisani, već su autori članaka abecednim redom navedeni u popisu suradnika.

Iako smo obrađene utvrde tipološki razvrstali u šest osnovnih skupina (kasnoantička ili ranosrednjovjekovna utvrda, gradište, tvrđi grad, srednjovjekovni kaštel, renesansni kaštel, kula), za neke od njih zbog slabe ušćuvanosti to nismo mogli napraviti te smo rabili sintagmu »srednjovjekovna utvrda« i »novovjekovna utvrda«. Također smo neke od utvrda odredili prema njihovoj izvornoj pripadnosti određenom tipu utvrde, a ne današnjoj pripadnosti. Tako su Knin i Lab definirani kao tvrđi gradovi, iako su te utvrde danas integralni dio kninske barokne tvrđave. Isto vrijedi za Trakošćan, koji je podignut kao tvrđi grad, no danas se smatra dvorcem i primjerom rezidencijalne stambene arhitekture pripadnika visokoga hrvatskoga plemstva u drugoj polovici XIX. st.

Uputnice (strjelica okrenuta udesno: →) upotrebljavaju se dvojako. Samostalnom se uputnicom s jedne natuknice upućuje na drugu, a uputnica u članku navodi čitatelja da potpunije objašnjenje ili dodatne podatke potraži u drugoj natuknici.

S obzirom na to da mnogobrojne hrvatske utvrde imaju ista (*Novigrad, Starigrad*) ili slična imena (*Fortica, Kaštel, Gradina*), radi bolje vidljivosti članaka nismo ih naslovili izvornim imenom, već naseljem ili regijom u kojoj se utvrde nalaze (*Vodice – Čorićev toranj; Novigrad – Fortica, Žumberak – Stari grad*). Isto smo tako članke o manje poznatim utvrdama grupirali prema većim naseljima u kojima se ili kraj kojih se one nalaze (*Omišalj – Fortičina; Omišalj – Turan*).

Iako nam je bila želja svaki članak ilustrirati barem jednom fotografijom lokaliteta i tlocrtom, zbog slabe očuvanosti velikoga broja utvrda to nismo uvijek mogli. Gdje je bilo moguće, za ilustraciju su poslužile stare fotografije s kraja XIX. i prve polovice XX. st. jer su ostatci pojedinih utvrda u doba nastanka fotografija bili znatno bolje očuvani nego danas pa su stoga te fotografije vrlo vrijedan izvor. Neke smo od tih starijih fotografija zbog bolje preglednosti kolorirali.

Sve ilustracije u *Leksikonu* potpisane su pripadajućom legendom, koja sadržava naziv lokaliteta, kraće ili dulje objašnjenje sadržaja lokaliteta, autora ilustracije lokaliteta i naziv djela iz kojega je ilustracija preuzeta, odnosno ustanove u kojoj je izvornik ilustracije pohranjen.

Ako se na jednoj stranici ili dvjema usporednim stranicama nalazi više ilustracija, radi lakšega snalaženja u pripadajuće legende dodani su u zagradama opisivači smjera gledanja (lijevo, desno, gore, dolje itd.).

Objašnjenje kratica navodi se u posebnom popisu. Kraćena su i imena osoba, i to tako da je njihovo ime (dijelom) u člancima i (redovito) u literaturi navedeno inicijalom imena i punim prezimenom.

Urednici